

ՍԱԼՎԻՆԵ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՍՀՆԻ կրտսեր գիտաշխատող

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐԻԱՅՈՒՄ ՀՊԱՏԱԿ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ
(ՀԱՅԵՐ, ՀՈՒՅՆԵՐ, ՀՐԵԱՆԵՐ) ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ**

XIX դարի 30–50-ական թթ. Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամի պայմաններում ձևավորվեց օսմանյան բարենորոգչական գաղափարախոսությունը: Օսմանյան թուրքիայում եւրոպական տերությունների օգտախնդիր քաղաքականությունը, բնակչության շահագործումը եւ ոչ մահմեդական ժողովուրդների ազգային ու կրոնական ճնշումների սաստկացումն այն գործոններն էին, որոնք անհրաժեշտ էին դարձնում բարենորոգումները: Առաջին անգամ բռնակալական կայսրության մեջ բարձրաձայն եւ հրապարակավ հայտարարվեց օրենքի առաջ մահմեդականների հետ այլ դավանանքների պատկանող ժողովուրդների իրավունքների հավասարության մասին: Սակայն ազգերի իրավահավասարության վերաբերյալ այդ օրենքը կայսրությունում չգործեց: Այդ առումով 1856 թ. փետրվարի 18-ի Հաթթը հյուժայունն օսմանյան կառավարության կողմից մի երեւութական քայլ էր՝ արձագանքելու ոչ մահմեդական հանրությունների ձգտումներին: Դրանով կառավարությունը փաստորեն փորձում էր կանխել քրիստոնյա ազգերի բողոքը օսմանյան կեղեքումների դեմ, ինչպես եւ նրանց ներքին կյանքում տեղի ունեցող խմորումները:

Թանգիմաթի¹ բարեփոխումները՝ հիմնականում քիչ արդյունավետ, այսուհանդերձ արագացնում էին Օսմանյան թուրքիայում կատարվող

¹ Թանգիմաթի (արաբերեն թանգիմ բառի հոգնակի ձեւն է, որ նշանակում է կարգադրել, բարեփոխել), ժամանակագրորեն ընդգրկում է երկու փուլ՝ 1839–1856 եւ 1856–1876 թթ., երբ հռչակվեց օսմանյան առաջին սահմանադրությունը: Տէս Փ. ՇԱԲԱՆՈՎ, Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата, Баку, 1967, էջ 18: Թանգիմաթի դարագլուխը Օսմանյան կայսրությունում սկսվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին, երբ Կ. Պոլսի սուլթանական Գյուլհանե պալատում Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան (1800–1858) կարդաց Գյուլհանեի հաթթը շերիֆը (Վարդաստանի հրովարտակ): Թանգիմաթի երկրորդ շրջանը սկսվում է 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակված Հաթթը հյուժայունով (Կայսերական գիր): Տէս Ա. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական

հասարակական ու տնտեսական փոփոխությունները: Թանգիմաթը խթանեց օսմանահայատակ ոչ մահմեդական ժողովուրդների ազգային զարգացումը, ինչն անխուսափելիորեն տանում էր դեպի ազգային ինքնորոշման գաղափարը:

Առավել զարգացած եւ տնտեսապես ազդեցիկ ոչ մահմեդական առեւտրական բուրժուազիան (հայեր, հույներ, հրեաներ, սլավոններ եւ այլն) շահագրգռված էր թանգիմաթի սկզբունքների իրականացմամբ, որովհետեւ գտնվում էր ճնշված ու իրավազուրկ վիճակում եւ որեւէ ազդեցություն չէր կարող ունենալ օսմանյան քաղաքականության վրա: Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ թանգիմաթի գլխավոր խոստովները, ինչպիսիք էին հպատակների անձի, պատվի, գույքի անձեռնմխելիությունը եւ դավանանքի ազատությունը, երբեւէ չիրականացան:

Ըստ երկրորդ շրջանի թանգիմաթի գործիչների տեսակետի՝ միլլեթները պետք է վերափոխվեին կրոնական համայնքների, իսկ քաղաքացիական ոլորտում նրանց արտոնությունները՝ վերացվեին: Այսուհետեւ քրիստոնյաները պիտի լինեին օսմանյան հպատակներ եւ ոչ թե որոշակի միլլեթի անդամներ: Անհանգստացնում էր այն, որ միլլեթները գործնականապես դարձել էին օրինական կազմակերպություններ, որոնք որոշ չափով նպաստում էին քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման ուժեղացմանը, եւ նրանք ձգտում էին այդ կազմակերպությունները պահել կառավարության անմիջական հսկողության տակ: «Ամեն մի համայնք (միլլեթ) կազմում է առանձին ամբողջություն, - գրում է Ալի փաշան, - որը տարբերվում է իր ոգով, լեզվով, սովորույթներով, ձգտումներով: Նրանց զարգացումը կարող է դուրս գալ վերահսկողությունից...»: Կառավարությունը պետք է ամեն մի համայնքին իրավունք տա զբաղվել միայն եւ միայն կրոնական հարցերով...»²: Ալիի այս դրույթը արտացոլվել էր 1856 թ. Հաթիթ հյումայունի մեջ:

1856 թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված պայմանագրի 9-րդ հոդվածը ճանաչում էր Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների իրավունքները, եւ թուրքական իշխանությունը պարտավորվում էր առանց կրոնի խտրականության հոգալ բոլոր

ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երեւան, 2002, էջ 22-35: Այս երկու հրովարտականներն էլ հրապարակվեցին Աբդուլ Մեջիդի (1839-1861) գահակալության շրջանում:

² Բ. ՍԱՖՐԱՆՅԱՆ, Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երեւան, 2009, էջ 58-59:

հպատակների բարեկեցության մասին³։ Բ. Դուռը պարտավորվում էր փոփոխել հպատակ միլլեթների (հայ, հույն, հրեա) (ինքնակառավարվող կրոնական համայնքներ, որոնք ունենալու էին իրենց օրենքները եւ ղեկավարվելու էին տվյալ կրոնական փոքրամասնության ղեկավարի կողմից.- Ս. Մ.), կանոնադրությունները, եւ այստեղից էլ սկսվում է դրանց մշակումը եւ հաստատումը Բ. Դուռնի կողմից⁴։

1856 թ. դեկտեմբերին Կ. Պոլսի նորընտիր Գերագույն ժողովը ձեռնամուխ է լինում կազմելու սահմանադրական հանձնաժողով՝ Ազգային վարչության կանոնադրություն մշակելու համար, որը համապատասխանում էր միլլեթների վերակառուցման ուղղությամբ Բ. Դուռն ընդունած պարտավորություններին։ 1857 թ. մարտի 22-ին հանձնաժողովը նախագիծը ներկայացնում է Հնդհանուր ժողովի քննարկմանը, որը հաստատում է այն։ Սակայն հայ բարձրաստիճան կղերն ու ամիրաներն ամեն գնով փորձում էին կանխել կանոնադրության հաստատումը Բ. Դուռնի կողմից, եւ վերջինս հրաժարվում է վավերացնել փաստաթուղթը։

1859 թ. Բ. Դուռը, ելնելով Փարիզի համաձայնագրի համապատասխան դրույթից, ոչ մահմեդական համայնքների (հայեր, հույներ, հրեաներ) գլխավորներին հանձնարարեց հանձնաժողովներ կազմել ազգային կանոնադրություններ մշակելու համար։ Հայ համայնքի կանոնադրությունը կազմելու նպատակով երկու հանձնաժողով ստեղծվեց, մեկը՝ Բ. Դուռն, իսկ մյուսը՝ ազգի կողմից։ Այս հանձնաժողովների ուժերով

³ Տե՛ս Լ. ՆՈՒՐԲԵԿՅԱՆ, Արեւմտահայերի Ազգային ժողովի գործունեությունը, Երեւան, 2017, էջ 25։ Փարիզի պայմանագրի 9-րդ հոդվածում ասվում էր. «...Խրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչ մահմեդական հասարակութիւն պարտաւորում է մի որոշ ժամանակի ընթացքում իր միջից ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով, Բ. Դրան հսկողութեան տակ եւ իմ բարձր բարեհաճութեամբ, քննել իր ունեցած առանձնաշնորհումներն եւ արտօնութիւնները, սահմանել ժամանակի եւ քաղաքակրթութեան պահանջուած բարենորոգումներն եւ հաղորդել Բ. Դրան»։ Տե՛ս Ա. ՍԱՐՈՒԽՅԱՆ, Հայկական խնդիրն եւ Ազգային սահմանադրությունը Թիւրքիայում, Թիֆլիս, 1912, էջ 14։

⁴ Եվրոպական գաղափարների՝ թուրքական միջավայր ներթափանցման հետ «միլլեթ» բառը հետզհետեւ ենթարկվում է իմաստային ձեւափոխության եւ կորցնելով իր պլանդական նշանակությունը («կրոնական համայնք»), ինչպես նաեւ ազատվելով «կրոնական» երանգից՝ ձեռք է բերում նոր իմաստ՝ հարաբերակցվող ֆրանսերեն «nation»՝ «ազգ», «ժողովուրդ» բառի հետ...։ Թանգիմաթական բարեփոխումների երկրորդ փուլում պաշտոնական գրագրությունում հայտնվում է նոր արտահայտություն՝ «բարձր պետության օսմանյան միլլեթ» (այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության), ինչի տակ նախ եւ առաջ հասկացվում էին գլխավորապես մահմեդականները՝ օսմանյան սուլթանի հպատակները։ Հետագայում «միաձուլման» քաղաքականության աշխուժացման հետ այդ արտահայտությունն սկսեց տարածվել նաեւ ոչ մահմեդականների վրա։ Տե՛ս Ռ. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.), Երեւան, 2009, էջ 83։

խմբագրված 1857 թ. կանոնադրությունը 1859 թ. դեկտեմբերին քննություն անցնող Զոհեմուր և Գերագույն ժողովները⁵։ Ի վերջո, 1860 թ. մայիսի 24-ին պատրիարք Սարգիս Գույումճյանի նախագահությամբ կանոնադրությունը վավերացվեց⁶ և Ն. Ռուսինյանի կողմից ստացավ Ազգային սահմանադրություն անվանումը⁷։

Ազգային Սահմանադրության հեղինակներն էին Ն. Ռուսինյանը, Սերվիլեն, Գր. Օսյանը, «որոնց իր խորհուրդներով և քաջալերանքով կաջակցի Ն. Պալեան, մնալով միշտ ստուերի մէջ»⁸։ Սահմանադրությունը ոչ միայն Կ. Պոլսի, այլև Արեւմտահայաստանի և ամբողջ Օսմանյան Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության կրթական, լուսավորական, մշակութային կյանքն իրավականորեն կարգավորող փաստաթուղթ էր։

Սահմանադրության դեմ դուրս եկավ ոչ միայն թուրքական կառավարությունը, այլև հոգեւորականությունը և ամիրաները, որոնք բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում սուլթանական պալատում և կառավարական հաստատություններում⁹։ 1860 թ. կանոնադրության հռչակումը հակասահմանադրական «խավարյալների» պարտությունն էր, բայց դեռևս ոչ վերջնական համակերպումը։ Սահմանադրականների դեմ նրանք բացահայտ պայքարի ելան՝ Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրության առիթն օգտագործելով¹⁰։ Օգտվելով խառնակությունները կանխելու իր

⁵ Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Արեւմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետեւ՝ ՊԲՀ), 1992, թ. 2-3, էջ 61։

⁶ ՏԷՄ Ա. ՍԱՅԻՆԻ, Современное состояние Отоманской империи, Санкт Петербург, 1877, էջ 177։

⁷ ՏԷՄ Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Արեւմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800-1870 թթ., Երեւան, 1967, էջ 456։ Պետք է նկատել, որ հետագայի թուրքական և արեւմտյան որոշ պատմաբաններ, կառչեցին արեւմտահայերին տրված այդ կանոնադրության «սահմանադրություն» անվանը. նրանք տարածում են այն պաշտոնական կեղծիքը, թե «իբր բարեխնամ սուլթանը արեւմտահայերին սահմանադրություն է շնորհել դեռևս 1860 թ., բուրժուական մի ազատություն, որից ինքը՝ թուրք ժողովուրդը զուրկ էր մինչև 1876 թ. (Օսմանյան առաջին սահմանադրությունը)»։ ՏԷՄ Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Արեւմտահայության կացությունը և հայկական հարցի միջազգայնացումը (1850-1870-ական թթ.), Երեւան, 2009, էջ 67-68։

⁸ Ա. Մ. ՄՈՒԶԹՐԵԱՆ, Պոլսահայերը (1923-1939), Երեւան, 2006, էջ 49։

⁹ ՏԷՄ Ե. Կ. ՏԱՐԿԻՅԱՆ, Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти 19 и нач. 20 вв. Ереван, 1972, էջ 81։

¹⁰ Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը մշակել էր Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի կանոնադրությունը, ըստ որի՝ պատրիարք կարող էր ընտրվել ևս այդ վանքի միաբանության ներսից ևս դրսից՝ միաբանության մաս չկազմող Առաքելական եկեղեցու այլ ներկայացուցիչներից (այդ կանոնագիրը հաստատել էր Ազգային ժողովը 1861 թ. փետրվարի 17-ին)։ Մայր առավ աչսպես կոչված «Ներսէն-դուրսէն» պայքարը՝ «խավարյալների» և «լուսավորյալների» միջև։ Այն արագ գերաճեց սահմանադրության լինել-չլինելու շուրջ

իրավունքից, ինչպես եւ այն փաստից, որ կանոնադրությունը դեռեւս չէր վավերացվել՝ Բ. Դուռը պահանջեց դադարեցնել նրա գործադրումը:

Այսպիսով՝ Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության պատրվակով՝ խավարյալները, փաստորեն, հասան իրենց նպատակին. սահմանադրությունն արգելվեց: Պատրիարքը հրաժարական տվեց, Ազգային ժողովը եւ վարչությունը լուծարվեցին (1861 թ. հոկտեմբերի 17-ին)¹¹: Կառավարությունը կազմեց ժամանակավոր վարչություն՝ հառը ժողով՝ պատրիարքական տեղապահի նախագահությամբ: Դրանից հետո սահմանադրության վերաքննության համար կառավարությունը կազմեց հանձնաժողով (4 հոգեւորական եւ 8 աշխարհական), որի մեջ ընդգրկվեցին Սերվիշեն, Գր. Աղաթունը եւ այլք, հիմնականում այն անձինք, որոնք իրենց ներդրումն ունեին 1860 թ. կանոնադրության մշակման կամ խմբագրման մեջ: Այս հանձնաժողովն իր աշխատանքն ավարտեց 1862 թ. փետրվարին՝ խմբագրելով եւ փոփոխություններ մտցնելով սահմանադրության նոր բնագրում: Դրան դարձյալ հետեւեց Բ. Դուռն հրահանգով, Ընդհանուր ժողովի կողմից ստեղծված մի նոր հանձնաժողով, որին անդամակցում էին Մ. Աղաթունը, Գր. Օտյանը, Ն. Ռուսինյանը, Ստ. Ասլանյանը, Հ. Սուրենյանը եւ ուրիշներ: Զույգ հանձնաժողովների համատեղ աշխատանքով պատրաստվեց սահմանադրության նոր բնագիր, որը ներկայացվեց կառավարության վավերացմանը¹²:

Վերջապես, 1863 թ. մարտի 17-ին կառավարությունը հաստատեց սահմանադրությունը¹³:

Խոսելով 1860 եւ 1863 թթ. կանոնադրությունների մասին՝ հարկ է անդրադառնալ այն հանգամանքին, որ նրանց միջեւ կան զգալի տարբերություններ: Այս տարբերություններն ակնհայտորեն արտացոլում են ժամանակի պոլսահայ ազատամիտ մտավորականության եւ Բ. Դուռն՝ արեւմտահայության կարգավիճակի վերաբերյալ մոտեցումների հակասությունը:

Անցնենք 1860 եւ 1863 թթ. կանոնադրությունների տարբերություններին: 1860 թ. փաստաթուղթը կազմված է 150 հոդվածից, 1863-ինը՝ 99¹⁴:

մղվող պայքարի: Տէս Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Դարձյալ արեւմտահայերի սահմանադրության մասին, ՊՐՀ, 2008, թ. 2, էջ 84-85:

¹¹ Տէս Մ. BEBİROĞLU, Tanzimattan II. Meşrutiyete Ermeni nizamnameleri, İstanbul, 2003, էջ 75:

¹² «Հայոց պատմություն», հտ. 3, գր. Ա., Երեւան, 2010, էջ 367:

¹³ Տէս Մ. BEBİROĞLU, նշվ. աշխ., էջ 76:

¹⁴ Տէս V. ARTINIAN, Osmanlı devleti'nde Ermeni anayasası'nın dogusu, 1839-1863, İstanbul, 2004, էջ 151:

Վերջինս ավելի ամփոփ է եւ զերծ կանոնադրական ավելորդ մանրամասներից: Եվ 1860, եւ 1863 թթ. սահմանադրությունների ազգային ու հասարակական արժեքի մասին խոսելիս պետք է նշել առաջին խոշոր թերությունը, այն է՝ Կ. Պոլսի, Արեւմտյան Հայաստանի եւ հայաբնակ վիլայեթների հայություն՝ Ազգային ժողովում ունեցած ոչ համամասնական ներկայացուցչությունը: 1860 թ. տարբերակով Կ. Պոլսի 200-հազարանոց համայնքը ընտրում է 220 երեսփոխան, որից 160-ը՝ Կ. Պոլսից, 60-ը՝ 2-միլիոնանոց գավառներից¹⁵: 1863 թ. սահմանադրությամբ երեսփոխանների թիվը հասնում էր 140-ի, 100-ը՝ Կ. Պոլսից, 40-ը՝ գավառներից¹⁶: Արեւմտահայաստանի բնակչության հույժ սահմանափակ ներկայացուցչությունն առիթ է տվել նկատելու, որ սահմանադրությունը գրված էր միայն պոլսահայերի համար եւ որ առանձին «ունի միայն չորրորդ գլուխը՝ գավառի համար»¹⁷:

1860 թ. սահմանադրությունը կազմված էր նախամուտքից եւ հինգ գլուխներից: Նախամուտքն իր մեջ ներառում էր վեց հիմնական սկզբունքները¹⁸: Այդ հիմնական սկզբունքներն են, որ «երկու խմբագրու-

¹⁵ Տե՛ս «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 10:

¹⁶ Տե՛ս «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1863, էջ 39:

¹⁷ ԱՏՈՄ, Ազգային սահմանադրությունը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 66: Իսկապես, մինչեւ Մ. Խրիմյանի պատրիարքությունը եւ դրանից հետո էլ, 1870–1880-ական թթ. շատ գավառներում սահմանադրությունը չէր գործում, ինչը բազմիցս անգործության է դատապարտել բուն Ազգային վարչության գործունեությունը՝ հրատապ դարձնելով սահմանադրության վերաքննության հիմնահարցը:

¹⁸ • Ազգին ամեն մէկ անհատը առ Ազգը պարտաւորութիւններ ունի. Ազգն ալ իւր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի Ազգէն եւ Ազգն անհատներէն: Ուստի Ազգն ու ազգայինք փոխադարձ պարտիւք կապուած են իրարու հետ, այնպէս որ մէկին պարտաւորութիւնքը միւսին իրաւունքն են:

• Ազգայնոց պարտականութիւնն է Ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իւր կարողութեան չափովը. Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ եւս անոր տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդիլ: Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը Ազգային իրաւունքն են:

• Ազգին պարտականութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ. Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնքը անարատ պահել. մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամեն աստիճանի թէ՛ մանչ եւ թէ՛ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել. ազգային հաստատութիւնքը պաշտօն պահել, հասոյթներն օրինաւոր կեպով աւելցնել եւ ծախքերն իմաստութեամբ տնտեսել: Ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել եւ ապագայն անդորրել. կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, եւ վերջապէս ազգային յառաջագրիմութեան անձնուէր աշխատիլ: Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են:

• ԶԱզգը փոխանորդաբար ներկայացնող, եւ այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ ու մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը՝ Ազգային Վարչութիւն կը կոչուի. որուն յանձնուած է Օսմանեան Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ, եւ Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերու տնօրէնութիւնը:

թիւներուն մէջ ալ հաստատուած են եւ ընդհանուր գծերով անոնց համապատասխան է կազմուած օրէնքին ամբողջ բովանդակութիւնը, որուն մէջ ոչ մէկ քաղաքական ձգտում չկայ եւ հետեւաբար ոչ մէկ պատճառ չէր կրնար գտնուիլ պետութենէն մերժուելու»¹⁹:

Հարկ է նկատել, որ միանգամայն օսմանիզմի դրույթների ոգով՝ 1863 թ. կանոնադրության մէջ նախորդի համեմատությամբ ավելի է նվազեցվել Ազգային ժողովում Եկեղեցու, պատրիարքի ու հոգեւորականության դերը: Այս իրողությունն արտացոլում էր միլլեթներում Եկեղեցու ազդեցությունը թուլացնելուն եւ ապա վերացնելուն ուղղված օսմանիզմի գաղափարախոսության նպատակը, այն է՝ այդ հանրությունները հեռացնել իրենց դավանություններից եւ նախապատրաստել օսմանյան մահմեդական զանգվածի մէջ նրանց ձուլելու գործը:

Սակայն հարկ է նկատել. «1860 թ. սահմանադրությունը որքան էլ նեղ դարձներ պատրիարքի իրավասությունների շրջանակը, այնուամենայնիվ, չէր սահմանափակվում միայն նրա պարտականությունները թվարկելով: Այստեղ որոշ իրավունքներ են ընձեռվում պատրիարքին, ինչպես ազգային ժողովների կամ խորհուրդների լուծարման պահանջը: 1860 թ. սահմանադրությամբ պատրիարքը իրավունք ուներ վիճարկել ազգային ժողովների որոշումները եւ վերաքննել խնդիրը (հոդվ. 16), պաշտոնազրկելու կամ պաշտոնազրկումն արգելելու (եկեղեցիներին, վարժապետներին եւ այլն) առաջարկ անել (հոդվ. 17)»²⁰:

Թուրքական պետությունը սահմանադրության մէջ իր տեսակետներն է ներմուծել, որոնք նշանակալի են: Այսպես՝ 1863 թ. սահմանադրության մէջ վերացված են պատրիարքի վերը թվարկած իրավունքները, հաստատվում է միայն, որ պատրիարքը Ազգային ժողովի նախագահն է եւ վարում է գործադիր իշխանությունը: Փոխարենը ընդգծվում է օսմանյան պետության գերակայությունը պատրիարքական պաշտոնի նկատմամբ, այն, որ նա «տերութւյան հրամանաց գործադրութւյան միջնորդն

• Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար պէտք է երեսփոխանական ըլլայ:

• Երեսփոխանական վարչութեան հիմը՝ իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքն է, որ արդարութեան սկզբունք է. իր ոլժը ձայնից բազմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է: Տես 2.39. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ, Պոլիս եւ իր դերը, հտ. 3, Անթիլիաս-Լիբանան, 1987, էջ 74-75 : 1863-ի սահմանադրության տպագիր օրինակների մէջ կրկնված են հիմնական վեց սկզբունքները, որոնք Բ. Դուան վավերացված բնագրի մէջ չկան, հետեւաբար օրինագրքի մաս չեն կարող համարվել:

¹⁹ Ա.ՏՈՄ, նշվ. աշխ., էջ 40-41:

²⁰ Ա. ԽԱՌԱՅԱՆ, Դարձյալ արեւմտահայերի սահմանադրության մասին, ՊԲՀ, 2008, թ. 2, էջ 87:

է» (հոդվ. 1)²¹, որը պետության տեսակետով կենտրոնացման միջոց էր: Այստեղ ավելացվել է պատրիարքական թեկնածուին ներկայացվող պետական պայմանը կամ կախվածությունն օսմանյան պետությունից, այն է՝ նա պետք է վայելի պետության վստահությունը եւ լինի երեսունհինգ տարեկան²²:

1863 թ. սահմանադրությունից դուրս են մնացել նախորդ տարբերակի՝ Ազգային վարչության կազմության մասին այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են վարչության պարտականություններին ու իրավունքներին: 1863 թ. սահմանադրության մեջ նորություն է նրուսաղեմի պատրիարքի կարգավիճակի, Ազգային վարչության հետ նրա փոխհարաբերությունների եւ այլնի կանոնակարգումը (հոդվ. 17-23)²³:

Անտարակույս, 1863 թ. սահմանադրությունն իր ազգային արժեքով ու ազատականության շափերով զիջում է 1860 թ. փաստաթղթին: 1860-ի սահմանադրությունն իր երդման բանաձեւն ուներ. «...Ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Ազգային սահմանադրութեան եւ հսկել բոլոր սրտով նորին անթերի գործադրութեան»²⁴:

1863 թ. սահմանադրության մեջ, ինչպես տեսանք, առավել ընդգծված է նրա կանոնադրական բնույթը, ընդարձակված է օսմանյան տերությունից ազգի կախման ու ենթարկվածության իրավական հարթությունը: 1863 թ. սահմանադրությունը շատ ավելի նվազ սնուցման հիմքեր է տալիս ազգային ինքնորոշման տրամադրություններին, քան 1860 թ. սահմանադրությունը:

Անշուշտ կարող ենք ասել, որ տվյալ կանոնադրությունը կազմված էր իրավագիտական կուռ տրամաբանությամբ ու ձեւակերպումներով միմյանց հարաբերվող հոդվածներից: Սակայն այս փայլը մնում էր զուտ շարադրանքի սահմաններում: Իրականում բազմաթիվ գործառույթներով տրոհված ազգային վարչական մեքենան գրեթե ամբողջովին ոչ արդյունավետ դուրս եկավ²⁵:

Ազգային սահմանադրությունը կոչված էր թուրքական իշխանությունների ու պաշտոնյաների կամայականություններից պաշտպանելու

²¹ «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1860, էջ 39:

²² Տէս Օ. KAYA, Tanzimattan Lozana azinliklar, Istanbul, 2004, էջ 114:

²³ Տէս «Ազգային սահմանադրութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, 1863, էջ 21-23:

²⁴ Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ, Պոլիս եւ իր դերը, հտ. 3, Անթիլիաս-Լիբանան, 1987, էջ 74:

²⁵ Տէս Գ. ՉԱՏԻՆՅԱՆ, Հայ հասարակական միտքը Օսմանյան բարենորոգչական շարժման մասին (1839-1876), Երևան, 2015, (թեկն. ատեն.), էջ 47:

արեւմտահայերի իրավունքները: Բելգիացի իրավաբան Մ. Ռոլեն-ժեկմենը իրավացիորեն բացահայտում է այդ սահմանադրական սկզբունքների եւ ձեւակերպումների մեջ առանձին անհատների իրավունքները երաշխավորող իրավական որեւէ ամրագրման իսպառ բացակայությունը: Սահմանադրության մեջ «ամեն ինչ կա, բացառությամբ, այն կետի, որին կարող էր հենվել հայը, որպեսզի թույլ չտար քրդին՝ խլելու նրա ոչխարը, բեյին՝ բռնաբարելու նրա աղջկան եւ ամայացնելու նրա հողը, հարկահավաքին՝ նույն հարկը երկու կամ երեք անգամ պահանջելուն»²⁶: Զուր չէ, որ Ալի փաշան այն անվանում էր տեղից չշարժվող քառակուսի անիվ²⁷:

Այսուհանդերձ, սահմանադրությունն ազգային եւ հոգեւոր-մշակութային փոխհարաբերությունների նոր փուլ էր նշանակում Կ. Պոլսի եւ Արեւմտահայաստանի հայ բնակչության համար: Դրա շնորհիվ Կ. Պոլսում եւ արեւմտահայ գավառներում ստեղծվեցին ազգային բազմաթիվ դպրոցներ, մշակութային, կրթական ու հասարակական կազմակերպություններ, ժամանակակից լրատվություն տարածող մամուլ: Հայ հանրության վարչության մեջ հոգեւորականության դերի թուլացումը եւ աշխարհիկ հարաբերությունների զարգացումը, որի միջոցով օսմանիզմի գաղափարախոսները փորձում էին խարխուլել հայերի ազգային ինքնությունը՝ օսմանյան ընդհանրության մեջ նրա ձուլումը նախապատրաստելու նպատակով, հուսախաբ արեց այդ նույն գաղափարախոսներին: Միաժամանակ այն սնուցում էր ազգային ինքնորոշման տրամադրություններ, եւ սա այն անսպասելի իրողությունն էր, որ պետք է ծառանար օսմանյան բարենորոգիչների առջեւ:

Օսմանյան Թուրքիայի մյուս ոչ մահմեդական փոքրամասնության՝ հունական համայնքի կանոնադրությունը²⁸ հաստատվել է 1861 թ. ապրիլի 25-ին²⁹: Հուլյաների կանոնադրությունը կազմված է 4 մասից եւ 118 հոդվածից: Ըստ կանոնադրության՝ սահմանվում են ընտրության եղանակն ու ձեւը, այնուհետեւ տարբեր հոդվածներում կարգավորվում են քվեների եւ այլ գործնական բնույթի խնդիրները, խառը ժողովի (կազմված կրոնական եւ քաղաքացիական ժողովների անդամներից,

²⁶ М. Г. РОЛЕН-ЖЕКМЕН, Армения, армяне и трактаты, «Положение армян в Турции», Москва, 1876, с. 19.

²⁷ Տէս Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 458:

²⁸ Կանոնադրությունը տե՛ս М. БЕБИРОĞЛУ, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, İstanbul, 2008, էջ 83–123:

²⁹ Տէս Ө. KAYA, նշվ. աշխ., էջ 110:

մայրաքաղաքի ու գավառական միտրոպոլիտներից ու եպիսկոպոսներից) գործառույթները՝ պատրիարքի ընտրությունը նախապատրաստելուց եւ կատարելուց մինչեւ քվեարկության արդյունքները Բ. Դռանը հաղորդելը: Հույների պատրիարքի ընտրության նախապատրաստումը ենթադրում էր տեւական շրջան. հույն բարձրաստիճան կղերը ընտրության համար Ստամբուլում հավաքվելու էր 41 օրվա ընթացքում³⁰: Պատրիարքի ընտրությունն իրականացնում էր Ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրված Գերագույն ժողովը՝ կազմած հոգեւոր եւ քաղաքացիական դասերից:

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ կանոնադրության մեջ բավական տեղ է տրված պատրիարքի գործառութային դերակատարությանը եւ շատ ավելի մեծ տեղ՝ նրա իրավունքներին ու պարտականություններին, քան հայերի սահմանադրության մեջ՝ Կ. Պոլսի պատրիարքին: Պատահական չէ, որ հույների կանոնադրությունն այդպես էլ կոչվում է՝ «Հունական պատրիարքության կանոնադրություն» (Rum Patrikhanesi Nizamnamesi):

Ուշագրավ է, որ պատրիարքարանում իրենց հեղինակավոր դիրքն ու տեղն ունեին օսմանյան ծառայության մեջ գտնվող երեք պաշտոնյաներ, նույնը, ինչ էֆենդիական դասի հեղինակավոր ներկայացուցիչները՝ արեւմտահայերի Ազգային ժողովում³¹:

Հույների կանոնադրությունը կարողացել է պահպանել հույն միլլեթի կրոնադավանական դիմագիծը եւ բնույթը շատ ավելի մեծ չափերով, քան այն առկա է արեւմտահայերի Ազգային սահմանադրության մեջ եւ այդ կերպ դիմակայել է միլլեթների կրոնական սկիզբը քայքայելուն ուղղված օսմանիզմի գաղափարախոսությունը:

Օսմանյան Թուրքիայի հաջորդ ոչ մահմեդական փոքրամասնության՝ «Հրեական համայնքի կանոնադրությունը» (Yahudi Milleti Nizamnamesi)³² իր հերթին Բ. Դռան կողմից հաստատվել է 1865 թ. մարտի 19-ին: Ինչպես Մ. Բեբիրօղլուն է նկատում, 1839 թ. պետության ներսում ծայր առած բարեփոխումներից հետո հրեաները հասարակական կազմակերպություններում, դատական ատյաններում ու տեղական մարմիններում լայն ներկայացուցչություն ունեին³³: 1841 թ. Աբդուլ Մեջիդը հրեաների իրավունք-

³⁰ Տե՛ս անդ, էջ 111:

³¹ Տե՛ս Լ. ՆՈՒՐԲԵԿՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 34:

³² Կանոնադրության տեքստը տե՛ս M. BEBİROĞLU, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Nizamnameleri, İstanbul, 2008, S. 169–184.

³³ Տե՛ս Գ. ՉԱՏԻՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 47:

ները պաշտպանող ֆերման (կանոն) հրապարակեց, որով ճանաչում էր հրեա համայնքին տրված առանձնաշնորհումները եւ սահմանում նրանց վարչության կազմության ձեւն ու եղանակները³⁴։ Բարեփոխումների շրջանակներում, ինչպես այլ փոքրամասնությունների պարագայում, Ֆուադ փաշայի գլխավորությամբ աշխարհիկ եւ հոգեւոր մարդկանցից խումբ գոյացավ, որ նման մի փաստաթուղթ մշակեւ հրեաների համար։

Հրեաների կանոնադրությունը կազմված էր 5 մասից եւ 48 հոդվածից։ Ազգային բոլոր կառույցների կազմավորման հիմքում ընկած էր ընտրական սկզբունքը։ Կանոնադրության համաձայն՝ կազմվում էր 80-հոգանոց ընդհանուր երեսփոխանական ժողով՝ կրոնական եւ քաղաքացիական ժողովներով, որոնց ընդհանուր նախագահը խախամապետն էր (կրոնապետը)³⁵։ Խախամապետը ազգի առաջնորդն էր եւ իր ազգի ու թուրք պետության միջնորդը³⁶։ Խախամապետը պետք է պետականամետ լինեւ, 30-ը բոլորած լինեւ եւ 70-ն անցած չլինեւ։ Խախամապետի պաշտոնի թափուր մնալու դեպքում ընտրությունը տեղի էր ունենում աշխարհիկ ժողովի կողմից ընտրված 5 թեկնածուների միջեւ, որոնք ներկայացվում էին հոգեւոր խորհրդին։ Հոգեւոր խորհուրդը քննարկում էր 5 թեկնածուներին, եւ ամենաշատ քվեներ ստացողը ընտրվում էր խախամապետ։ Ընտրյալը ներկայացվում էր Բ. Դռանը եւ սուլթանի կողմից ճանաչվում խախամապետ։

Հրեաների կանոնադրության մեջ բավական մեծ տեղ է հատկացված քաղաքացիական ու կրոնական ժողովների գործառույթներին։

Հարկ է ընդգծել ինչպես հայերի ու հույների, այնպես էլ հրեաների կանոնադրությունների համապատասխանությունն օսմանյան օրենքներին։

Կարելի է եզրակացնել, որ հպատակ ոչ մահմեդականների կանոնադրություններում ընդհանրական էր ազգային վարչությունների աշխարհիկացման իրողությունը (որը համեմատաբար թույլ էր արտահայտված հույների կանոնադրության մեջ)։ Երեք միլլեթների կրոնական գլուխները, թեեւ սահմանափակ իրավունքներով, պահպանեւ են ազգի գլխի կարգավիճակը։ Հատկանշական է, որ միլլեթների հոգեւոր առաջնորդներին, որոնք ավանդապես իրականացնում էին իշխանությունը և հանդես էին

³⁴ Տէս Օ. KAYA, նշվ. աշխ., էջ 124։

³⁵ Տէս Փ. ՉԱՏԻՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 60։

³⁶ Այս մասին մանրամասն տես STANFORD J. SHAW AND EZEL KURAL SHAW, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975, New York, 1977, էջ 126։

գալիս որպես միջնորդ միլլեթների շարքային անդամների և թուրքական իշխանությունների միջև, արգելվում էր զբաղվել քաղաքացիական գործերով: Վերջիններս էլ փոխանցվում էին հատուկ խորհուրդների (մեջլիսների) ղեկավարմանը, որոնք կազմված էին հոգեւոր և աշխարհիկ անհատներից³⁷: Որպես կարեւոր տարբերություն՝ պետք է նշել եկեղեցու դերի նվազեցումը արեւմտահայ սահմանադրության մեջ, որ փաստորեն համապատասխանում էր հպատակների հոգեւոր հիմքերը խախտելուն ուղղված օսմանիզմի գաղափարախոսությանը: Հունական եւ հրեական համայնքները չեն նվազեցրել հոգեւոր իշխանության նշանակությունն իրենց կանոնադրություններում, մինչդեռ հայերը, հակառակը, տվյալ փաստաթղթով սահմանափակել են պատրիարքի, կնշանակի եւ եկեղեցու գործուն դերը հայ համայնքում:

Հրեական եւ հունական համայնքների կանոնադրության մեջ, փաստորեն, ի հակադրություն օսմանիզմի ձգտումների, բավականաչափ լայն տեղ է տրվում կրոնական սկզբունքին ինչպես հոգեւոր, այնպես էլ գործնական իմաստներով:

Օսմանյան պետությունն այդպես էլ չկարողացավ չեզոքացնել կրոնական-հոգեւոր հիմքերը հպատակ ոչ մահմեդականների մեջ: Ավելին՝ աշխարհիկ սկզբունքի եւ համապատասխան կառույցների գործառույթները պետք է հանգեցնեին կամ նպաստեին հպատակների մեջ ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը, մշակույթի ծավալմանը եւ քաղաքացիական դիրքորոշումներում ազգային տեսակետի ամրապնդմանը: Հենց այս վերջինի մեջ էլ պետք է տեսնել ազգային կանոնադրությունների բերած դրական տեղաշարժերը ոչ մահմեդական հանրությունների հոգեւոր եւ մտավոր կյանքում:

Այսպիսով՝ Օսմանյան Թուրքիայում 1839 թ. սկսված բարեփոխումները եւ օսմանյան տիրապետողներին, եւ եւրոպական տերություններին կարծես թե մղում էին այն նպատակին, որ դրանով՝ այդ մասնակի բարելավումներով, հնարավոր է կանխել հպատակ ազգերի ազատագրական շարժումները: Մինչդեռ կյանքը ցույց տվեց, որ այդ ակնկալիքները սնանկ էին, եւ, ըստ էության, մենք գործ ունեինք երկու զուգահեռ ընթացող իրողությունների հետ՝ կանխամտածված, կարծեցյալ «բարեփոխումների» եւ ազգերի ինքնորոշման շարժումների:

37 Տե՛ս Ռ. ՍԱՅՐԱՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 61:

РЕЗЮМЕ

В статье представлена разработка и утверждение уставов подчиненных народов в Османской Турции, как проявление перестройки национальных администраций подчиненных народов. Были проанализированы существующие различия и сходства между Национальной конституцией Западной Армении, греческим и еврейским уставами.

Национальная конституция западных армян, являющаяся, по существу, результатом давления европейских держав, в то же время привносила новшество в национальную жизнь армян — избирательное законодательство, благодаря чему армянская общественность Османской Турции имела избирательное право и принимала участие в выборах депутатов Генеральной Ассамблеи и Патриарха. Наличие избирательного права в греческой и еврейской общинах также было важным нововведением. Подводя итог вышесказанному, автор приходит к выводу, что начиная с 1839 года история Османской Турции была обусловлена слабым и неэффективным реформистским движением, навязанным извне, и сопровождалась растущими стремлением самоопределения покоренных наций, проживающих в стране.

SUMMARY

The article reflects on processing and confirming Charters of subordinate nations in the Ottoman Empire, considering national Charters as national departments rebuilding manifestation of the subordinate nations.

The national Charter of Western Armenians, which is essentially the result of pressure by European authorities, at the same time, introduced an innovation in the national life of the Armenians — electoral suffrage.

Due to this, the Armenian community of Ottoman Turkey gained a right to vote and participate in the election of deputies of the General Assembly and of the Patriarch. The existence of suffrage in the Greek and Jewish communities was also an important innovation in the lives of those millets.

Thus, we can say that since 1839, the history of the Ottoman Empire has been conditioned by a weak and ineffective reformist movement imposed from outside and accompanied by intentions of self-determination aspirations of subordinate nations growing within the country.